

PULA IMVULA

>> GROWING FOOD >> GROWING PEOPLE >> GROWING PROSPERITY >>

MOPITLWE
2016

Molaetsa wa tsholofelo ka setlha sa leuba

Leuba le ama bophelo ba rona ka mekgwa e metsi e e farologaneng ka ntlha ya gore metsi a le selo se se leng botlhokwa thata mo ditiragalang tsa rona tse dints. Re tlhoka metsi go phela, mme tota le ditshedi le dimela! Re tlhoka metsi go medisa dijo tse re di jang e bile re tlhoka metsi gape go a nwa, go apaya le go tlhapa mme tota le go fetlha motlakase...mme le go ntse go tswelela jaaka mo motshamekong wa ditaola mo tiragalo e nngwe e tswelela go laela e e latelang go tswelela fa

re ntse re tswelela pele – go fitlhelela ka mo teng ga banka le pelo ya molemirui!

Molemirui – fa a lebelela masimo a gagwe o nagana ba lelapa la gagwe, badiredi ba gagwe le molato wa kgwebo ya gagwe

Gone jaanong bontsi ba rona bo setse bo itse gore lefatsho la rona le khubamisitswe ka mangole mo maemong a leuba le le maswe go feta le mogote o o makatsang go feta! Ke

Lekwalo la Grain SA la balemipotlana

Bala Moteng:

04 | Ditlhaelo tsa kotlo tse di tlwaetsweng mo mmiding

06 | Tlhola e bile laola mefero pele le morago ga go jwala

11 | Leina le le tlötlegwang le botlhokwa go feta madi

NKOKO JANE A RE...

Settha sa go uma tlhaka sa selemo se se fetileng se ne se le thata e bile se ne se thasela balemirui botlhe ka mathata go feta. Go na le dikgaolo tse dinnye mo kgaolong ya Mpumalanga, mo go amogetsweng pula ka tekano, mme mo dikgaolong tse di settseng, go nnile nako ya komelelo e e sa tlwaelwang mme pula e nele fa le fale. E netse ba bangwe mme mo go ba bangwe ga e a na.

Re ne ra buisana le balemirui ba ba leng batsofe ka nako e mme botlhe ba na le molaetsa o o tshwanang – tswelela go dira se se siameng se o se dirang ka tshwanno. Ke go re ba re se tshoge e bile re se dire diphos. Fa o maramarile, o leka go dira dilo tse o sa tshwanang go di dira mme gantsi di kotsi. Letha la go simolola go jwala le la go fetsa go jwala mo dikgaolong le setilwe morago ga go dira dingwaga tse dintsi mme fa o sutetsa lethla lena kwa ntile ga nako e o simolola go inaya mathata a go fosa le go lattha tlhotlhwa ya ditiro le ditokelelo tsa gago. Bogolo ema mme o se jwale pele o jwala dijwalo kwa ntile ga nako ya go jwala e e setilweng. Re amogetse melaetsa ya bakonteraka (tota mo kgaolong ya Bokonebophirim) ba ba jwalang disonobolomo mo mmung o omeletseng ka kgwedi ya Tlhakole. La nthla, ga re jwale peo mo mmung o omeletseng, gape ga re kgone go jwala fa setha sa go jwala se fetile. Bakonteraka ba, ba duelwa ka madi a a tswang kwa mmusong – go dirisa madi a mmuso ka go se tlhokomele jalo go tshwanetse go bonwa e le 'tshe-nyego e e tseneletseng' mme batho ba ba senyang jalo ba tshwanetse go kgalemelwa. Fela ka go re ke madi a mmuso, ga go re re ka a lattha jaaka re rata.

Ka nthla ya diruiwa, go lebega gore go tlie go nna nako ya mariga e e maswe. Fa pula e na morago ga nako, jaaka e nele ngwaga ona, bojang bo leka go uma peo (go netefatsa gore peo e nne teng go tlhoga gape) mme ga bo mele matlhare a siameng. Le gale mo dikgaolong tse dintsi naga e bonega e le tala, go ka se nne bokana ba dijo tse di omileng ka bokana ba ditono jaaka go tlhokiwa. Ka nthla ya bokana ba kumo e leng kwa tlase, disalela tse di salang mo masimong di ka se nne ntsi. Re tlaa rata go go kopa go lebelela diruiwa tsa gago sentle mme o leke go rekisa tse dintsi jaaka o ka kgona – tse di tsotetseng, tse di se nang maatla le tse di sa tsaleng. Tshwara tse di ka kgonang go tsala fela mme e bile di nne palo e o ka kgonang go e naya dijo go fithelela setha sa selemo se se latelang. Gakologelwa gape gore naga e ka se kgone go ipaakanya ka bonako ka nako ya dikgakologo mme o tlaa tshwanetse go tswelela go di naya dijo go fitlha kgwedi ya Diphalane (re solo fela gore go ka se nne jalo).

Ke rapela gore pula e tlaa na ka segautshwane mme gape le gore serame se tlaa goroga morago ga nako. Sala o ntse o tsoga sentle mme o ntse o tswelela go swetsa o ntse o akanya sentle. A pula e go nele!

Molaetsa wa tsholofelo ka setha sa leuba

Balemirui le badiredi ka Letsatsi la Dithapelo go amogela Pula kwa NAMPO Park ka 27 Ngwanatsele 2015.

nako ya teko le kgatelelo e kana kang go balemirui ba borwa ba Afrika. Ka go phela ka maemo a a maswe tota dingwaga tse pedi, balemirui ba bangwe ba nnile le lesego go amogela pula ka nako e e neng e tlhokiwa tota go kgona go medisa dijwaliwa tse dingwe; go ba bangwe ka masetlapelo, dipula di tlie morago ga nako go kgona go medisa dimela! Ba bangwe ga ba a kgona go jwala sepe – mme go tlaa nna thata go bao ba ba se nang sepe, go kgona go tswelela kwa ntile ga thuso ya mofuta mongwe. Mme le gale...

Bophelo bo a tswelela! Le rona re tshwanetse go tswelela pele! Re tshwanetse go phela re le batho mme gape re le bakgwebi ka ba lelapa le badiredi ba re tshwane-tseng go ba tlhokomela. Re tswelela go tlhola re ntse re leka gape le gape re ntse re loga maano go tswelela ka setha se sentshwa – ga re kgone go tlogela fela. Nnete ke gore re tshwanetse go uma dijo tse di ka jewang

ke ba morafe wa lefatshe la rona mme re tshwanetse go tswelela ka bophelo gore re kgone go araba dipotso tse di tseneletseng go nna badiris ba lefatshe, go lema le go rua – gagolo ka gore re rata go lema le go rua mme ga re rate go dira selo se sengwe! Leuba le tlie e bile le fetile ka dinako tse di leng kwa morago ga rona – re tshwanetse go netefatsa gore ga le re senyetse ruri!

Go phela le ditragalo tse di nnileng teng ka setha se se fetileng go ne go tshwana le go loga dikgole fa re nagana maikutlo a rona; re ne re isiwa godimo ka tsholofelo ya go bofiwa sentle mme morago ra tlogelwa go thatologa go boela tlase gape ka mathata a a rieng – go tsenelela mo matennyyeng a tlhobogo re lepeletse fela! Le e seng gagwe go nnile jalo gore ditokelelo tsa rona le kgatelelo ya nthla ya ditshetele di nne kana ka nthla ya leuba la dingwaga tse pedi tse di latelanang.

Nnete ke gore go na le nthla e le nngwe ya tsholofelo ka setha sena: Go bao ba ba

kgonneng go jwala sengwe mme ba ka kgone go se tlhokomela ka kgono go fitlhela nako ya go roba, tlhotlhwa e e oketsegileng gagolo e tlaa kgona fokotsa tatlhego ya kumo gagol! Go kgona go lekalekana ngwaga ona go ka nna tono le kgaolo e e leng 1,5 ya mmidi ka heketara mme pele, e le sekao, ka ngwaga o o fetileng go ne go le ditono le kgaolo tse di leng 2,5 ka heketara.

Fa setlha se fitlhela kwa se felang teng mme re kgona go lekalekantsha gore thobo e ka nna kana kang ka nnete, fa go na le sengwe se se ka robiwang, go tlaa nna bothokwa go leka go balabala ka bonako jaaka go ka kgoniva go netefatsa gore poelo ya madi e tlaa nna kana kang mme e bile le gore go ka tlhokiwa bokana kang. Buisana le barekisi ba ditokelelo ba gago pele ga nako go nna o ba itsese ka maemo a gago. Gakologelwa gore go na le balemirui ba bangwe ba bantsi ba ba nang mathata jaaka wena mme barekisi ba dilo tsa bolemirui ba itse e bile ba tlhaloganya tikologo ya bolemirui. Go mosola go bone go tsweleletsa pele dikgwebo tsa bolemirui fa ba ka nna le tsholofelo ya gore dilo di ka siama gape go dirisa dikgwebo tsa bolemirui.

Dibanka le dikoroporasi tsa bolemirui ga se balemirui e bile ga di batle go nna balemirui – di ka

se rate go koba molemirui a le mongwe ka maemo a a leng maswe jaaka a ntse mme fela fa maemo a le gore ba latlhegetswe ke tumelo ya gore molemirui a ka se tlhole a kgona go laola kgono ya gagwe ya go tswelela pele morago ga mathata kgotsa fa go supiwa gore ga go na tsholofelo ya gore a ka kgona go baakanya tshenyego.

Fa ba ka bona gore wena o le molemirui o tlholia o loga maano, o dirisa e bile e kwala mananeo, o phela o gagametse dikgole mme o supa gore o ka leka go dirisa se o se tshotseng go busetsa se o neng o se tshotse sa bolemirui, ba ka nna ba go lebelela ka mathlo a a ka dumelang gore o leke gape. Go buisana ke gotlhe. Sekaseka maemo a gago, bua le ba ba itseng mme amogela dikgakololo tsa bona go di dirisa mo tseleng e e latelang mme go le bothokwa gape – tswelela go itsese bapolotiki le ba makoko a bolemirui ba ba swetsang ka dintlha tsa bolemirui ka ntlaa ya leuba le thuso mme le gore go ka thusa jang go go kgonisa go tswelela ka kgwebo ya gago – tota le gore go ka thusa jang go aga pabalesegodijo mo lefatsheng!

Molemirui – monna mo seiponeng

Ipone sentle. Swetsa gore o ya go ikemisa jang go fenza dintlha tsa mathata a a tswang kwa ntla ka go dirisa thata le tumelo ya gago e e leng ka mo teng ga gago. Leka go se nne fela nako e telele o ntse o dira sepe! Leka go se nne o boelela mo mathateng fela. Dilo di ntse jaaka di ntse – ke bophelo! Ga go na sepe se re ka se dirang go fetola mogote kgotsa go fetisa leuba – ga re kgone go nesa pula kgotsa go medisa bojang...Dirisa nako go rapela le go nagana letsatsi le letsatsi go kgona go amogela botobetobe le thata. Lebagana le se o se tshotseng mme le gore o ka dira eng.

O sa tsoga sentle e bile o sa na le thata ka boboko bo bo ka logang maano? A sa na le dikgomo tse di phelang tse o ka di nonisang? A ka kgona go roba sengwe mo masimong a gago? Go tlaa nna mosola go feta ngwaga e e tlwetsweng! Dira dilo tse di tlhokang tiro e sang madi. Tlhola o ntse o dira mme dira dilo tse o neng o nntse o batla go di dira mme o sa bone nako ya go di dira. Rulaganya dilo mo ditorong le mo lelapeng. Tlhokomela didiriswa

tsa gago tsotlhe o ntse o tlhola gore di ntse di ka dira; di tshase pente. Ditiro tsena di ka nna le mosola o o makatsang wa go go lebatsa mathata!

Leka go dira dilo mo tikologong ya ntlo ya gago, baakanya dilo, tlhola gore dilo di sa dira jaaka di tshwanetse, tota tse mogatso a ntse a kopa gore o di dire. Boitumelo mo lapeng bo a thusa mme go tlaa mo naya maikutlo a go go tshegetsa go fenza mathata a gago. Loga maano ka dilo tse dinnye tse di ka go thusang go bona madinyana a a ka thusang go tswelela ga lelapa la gago – tota le fa go le fela go go gatelela go dirisa diatla le tlhaloganyo ya gago – mme gape le gore disentenyana tse dingwe le tse dingwe di a thusa!

Kwa mafelelong: Se ikgogomose go feta go dirisa diatla mme le go itsese bathusi ba gago gore o mo maemong afe. Dira se se tlhokiwang go fodisa kgwebo ya gago le go jesa lelapa la gago. Thata e o e dirisang e tlaa go naya mai-kutlo a gore o lebagana le tswelelopele ya bokamoso ba kgwebo ya gago mme go tlaa go naya phisego ya go tswelela go lwa ntwa ya go kgona go tswelela pele mo bophelong.

Mokwadi o o itseweng Bill Bryson o kile a kwa-la: 'Go na le dilo tse tharo fela tse di ka bolyang molemirui: tladi, go welwa godimo ke terekere le botsefe'. Wena o ntse jang? O tlaa lwela tsotlhe tse o di tshotseng e bile o tlaa dira tsotlhe tse di tlhokiwang go boloka polase ya gago – kgotsa o tlaa fela pelo gore tlhobogo le boitseme di go fenza mo ntweng? A o tlaa sala o nna mo ntlong ka digaratene tse di tswetsweng kgotsa o tla fithelwa mo masimong a gago o ntse o tshosetsa diphologolo le dinonyane, o ntse o sireletsat dimela tsa gago tsa bofelo go fitlhela o ka kgona go di roba jaaka Rre Khumalo le Rre Ndhlovu gaufi le Ntabamhlope ba ntse ba dira ngwaga ona? A nte diteko tsa gago di nelwe ke pula!

**Athikele e e kwadilwe ke Jenny Mathews,
mokwadi wa Pula Imvula. Fa o tlhoka
kitso gape, o ka romela emeile go
jenjonmat@gmail.com.**

Pula Imvula's Quote of the Month

'Character cannot be developed in ease and quiet. Only through experience of trial and suffering can the soul be strengthened, ambition inspired, and success achieved.'

~ Hellen Keller

Ditlhaelo tsa kotlo tse di tlwaetsweng mo mmidiing

Mmidi o o supang tlhaelo ya magenesiamo.

Kago oketsa tlhaloganyo ya rona ya semela sa mmidi, bothokwa ba sona ba kotlo le jaaka se e tsaya mo mmung, re ka oketsa kgono ya rona ya go amogela ka botlalo poelo ya mananeo a go dirisa monontsha a rona.

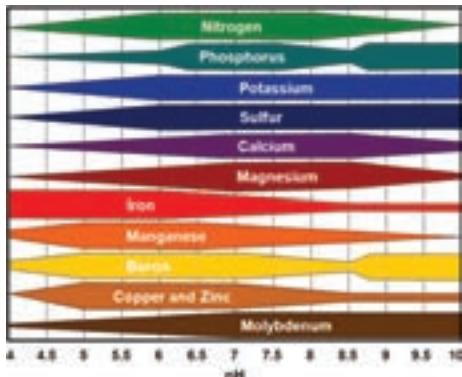
Kotlo ya mofuta mongwe le mongwe e na le phetho e e bothokwa mo go tse di tlhokiwang ke dimela mme go bothokwa thata go supa tekatekano e e rileng gare ga dikotlogolo le dikotlonnye mo dimela tsa mmidi. Kotlo e e leng

mo mmung e tseiwa ke medi ya semela mme e feta go tsena mo dikgaolong tsa semela go fitlha mo dikaleng le mo mathhareng. Fa bokana ba metsi a a leng teng mo mmung bo fokotsega go tsamaya ga kotlo go a tlhaela, mme fa go nna jalo, go mela ga semela go a tlhaela.

Naiterojene (N)

Dimela tse di tlhaelang kotlo ya naiterojene di supa go se kgone go mela gentle ka di le sesame e bile di le khutswane. Mmala wa mathhare

o fetoga go nna botala bo bosetlha. Mathhare a ntla a supa photogo ya mmala go nna setlha mme nekrosise (go swa ga disele) e simolola kwa dintlheng tsa matlhare. Maemo a a kwa godimo kgotsa a a kwa tlase a pH mo mmung gape le mmu o o nang mothaba le mmu o o botlhofo ke dintlha tse di fokotsang kgono ya dimela go mela gentle ka gore go elela ga kotlo mo mmung go diragala bonolo thata. Ntla ena e ka tlisetswa ke go nosetsa go feta kgotsa fa pula e na gantsi thata.

Bolaodi ba pH ya mmu.

Naiterojene e botlhokwa thata go bona go mela go gotala ga semela sa mmidi mme e tshegetsa koketso ya bokana ba kumo le maemo a mmidi. Semela sa mmidi se tlhoka naiterojene le fosoforo ka bobedi fa se simolola go mela go phaphamisa go mela ga kutu, mathare le pego ya seako. Bontsi ba naiterojene le gale e tlhokiwa ka nako ya go mela gagolo mo go leng nako e fa sebola le seako di bopiwa.

Fosoforo (P)

Dimela tse diswa tse di bogiwang ke go tlaela ga fosoforo ga di mele sentle e bile di supa mathare a botala bo bo fifulang. Merato ya mathare, ditshika le dikutu di supa ditshwantsho tsa mmala o o bolaole mo go ka bonalwang mo lethareng lotlhe. Phetogo ena ya mmala o o bohubedu gantsi e bonalwa gagolo ka nako fa semela se sa le seswa.

Mmu o o botšharara mme le o o lebu o fokotsa kgono ya dimela mme gape le fa go le tsididi e bile go le metsi. Dimela tse di se nang medi e e tlhogang sentle di sokola thata fa di

se na fosoforo e e lekaneng mme go bothhokwa thata go lekalekantsha maemo go netefatsa go mela ga dimela fa di sa le tse diswa mo go tlisetsang go mela ka go lekana e bile go tlaa fokotsa tatlhego ya mmidi fa go robiwa.

Potasiome (K)

Diako tsa dimela tse di tlaelang potasiome di bonala ka dintlha tse disesane mme dithlaka tse di leng mo dintlhaneng tsena di dinnye. Bothata bo oketswa ke mmu o o botšharara mme le mmu o o nang mothaba le o o bothhofo mo metsi a tsenelelang bonolo ka bonako. Leuba le go na ga pula go feta kgotsa go nosetsa go feta ke dintlha tse di tlisetwang fa go tlhaela ga potasiome bo sa lekalekantshwe. Potasiome e bothhokwa thata go bona mathare a a melang sentle e bile le medi e e tsenelelang mo mmung mo go oketsang bokana ba thobo.

Magenesiamo (Mg)

Ditshupetso tsa go tlaela ga magenesiamo mo dimeleng tsa mmidi di bonala mo mathareng mo go supiwang ke mebala ya bolaole le bobhubedu ka go bonala e kete a na le meradi. Gantsi go bonalwa fa go ne go le tsididi e bile le fa go ne go le metsi nako e telele mo mebung e e botšharara kgotsa e e nang mothaba. Magenesiamo e oketsa kgono ya semela go kgona go mela sentle ka tshimologo ya nako ya go mela mme e oketsa bokana ba thobo. E ka thusa gape ka nako ya go butswa ya semela mme e busetsa morago lethla la go roba.

Kalsiamo (Ca)

Go tlhaela kalsiamo go bonala ka bonako fa semela se simolola go mela ka ntlaa ya gore mathare a maswa a supa mmala o motala o o

tlhapileng mme tota le maronthotho a masweu kgotsa meradi mme a ka nna a konegela morago. Kalsiamo e bothhokwa go medisa mathare a a siameng mme e thusa go oketsa maemo a tlhaka le bokana ba thobo.

Sebabole (S)

Semela sa mmidi sa tlaa bonala se sokola se na le maemo a aemeletseng ka bosepane, fa go tlaela sebabole. Bothata ba tlaelo ena bo oketswa ke mebu e e botšharara mme gape le mebu e e bothhofo e e nang mothaba mo metsi a tsenelelang bonolo mme go le bothata. Bo oketswa gape ke mebu e e nang maemo a a kwa tlase a dintlha tsa dibodu kgotsa e e sa nweseng metsi sentle gore a se tsenelele. Sebabole e oketsa go mela ga mathare a mataala a semela sa mmidi mme e thusa go oketsa go tseiwa ga naiterojene ke dimela.

Borono (B)

Dimela tse di tlaelang Borono di supa go se mele le maronthotho a masetlha kgotsa a masweu mo mathareng ka meradi e merokwa e e kukumogang e kete ke lelota e le tshupetso ya go tlhaela B. Go bothata gagolo mo mmung wa mothaba le wa lebu mme tota le mo mung o o tlaelang dibodu. Go tlaa diragala gape fa maemo a naiterojene le kalsiamo a le kwa godimo go feta. Nako ya leuba le yona e oketsa mathata a. Borono e tlhokiwa gagolo go medisa seako le dithlaka.

Senke (Zn)

Go tlaela senke go supiwa mo mathareng a semela sa mmidi mo go bonalwang dikgaolo tsa bosetlha tse di simololang mo mathare a kopanang le kutu mme di tswelela mo mathokong a tshika ya bogare ka merato, ntlnha le tshika ya bogare di sala de li tala. Go ka nna tshupetso e nnye ya bohubedu mo meratong ya mathare le mo dikutung tsa semela. Ditshupetso tsena gantsi di bonala mo mathareng a kgale, mme go mela ga dinoko go a ema e bile go bonega e kete semela se hubile. Senke e botlhokwa go go mela ga semela ka nako ya go simolola ya setlha mme e thusa go oketsa bokana ba thobo gape le go fokotsa nako e semela se e tsayang go butswa go tlisetla letlha la go roba pele.

Nete ke gore, dikotlonnye di tlhokiwa gagolo go dirisiwa mo sedikong sa bophelo ba semela sa mmidi mme go molemirui mongwe le mongwe go kgona go bona kumo e ntsi jaaka go ka kgonegwa, go bothhokwa go tlhola go tsaya diteko tsa mmu go sekasekiwa. Mo maemong a dintlha tse di fitlhetsweng, dirisa monontsha o o tshwanetseng jaaka go supiwa e bile netefatsa go dirisa bokana, mokgwa le nako e rileng fa o lokelwa mo mmung.

Mmidi o o supang tlhaelo ya potasiam.

**Athikele e kwadilwe ke Gavin Mathews,
Dekerie ka Bolaodi ba Tikologo. Fa o
tlhoka kitso gape, o ka romela emeile
go gavmat@gmail.com.**

Tlhola e bile laola mefero pele le morago ga go jwala

Mefero e gaisana le dimela tse dingwe go tsaya metsi, lesedi le kotlo ka nako e fa go sa jwalwe dimela mo masimong le ka nako e go jwetseng dimela tse di melang. Mefero gape e nna manno mo ditsenekegi le disenyi tse dingwe di ka nnang teng. Go botlhokwa go ithuta gore ke mefero efe e e melang ka bonako mme le gore ke efe e e nang le kgono ya go senya dimela tse di jwetsweng.

Go kgona go atlholo kutlwalo e mefero e nang yona mo dimeleng tse di jwalang molemirui o tshwanetse go nna le katlholo e e tlhamaletseng ya gore ke mefuta efe ya mefero e e leng teng mo masimong a a rileng. Go ka kgonwa fa go

diriswa mananeo a a tsamaelanang a go laola disenyi le mefero. Go tlhola ke tiragalo ya go amogela kitso. Mona kitso e e amogelwang ka ntlha ya bothata ba go laola mefero mo pola-seng ya gago e tlaa kgonisa lenaneo la go laola mefero go tlhabololwa e bile le go dirisiwa.

Go tlhola mefero

Go atlanegiswa thata gore balemirui le bae-medi kgotsa barekisi ba reke buka *Common Weeds of Crops and Gardens* kgato ya bobedi e e rekisiwang ke ARC Crops Institute. (ISBN-13 978-1-86849-399-9). Mofuta mongwe le mongwe wa mofero o tshwantshitswe sentle ka ditshwantsho tsa peo, semela se seswa le

dimela tse di godileng mme ke sediriswa se se botlhokwa go kgona go supa peo gore pu-isano pele ga nako e kgone go nna teng gare ga molemirui le barekisi ba dibolayamefero ka ntlha ya ditlhakatlhakano tsa dibolayamefero tse di leng teng go laola mefuta le bokana ba mefero e e leng teng mo masimong a gago.

Go kgona go tlhola mefero ka kgono go tlhoka kitso e e tseneletseng ya baeoloi ya dimela tsa dijwalwa le mefero, go supa mefero le mokgwa wa go mela, go tsaya diteko sentle mme le go rulaganya tekatekano ya bokana ba mefero e e leng teng mo tshimong go netefatsa bokana ba madi a a ka dirisiwang go tlhagola kgotsa go dirisa dikhemikale go laola mefero.

Go tlola le go laola mefero morago ga go jwala.

Go laola mefero pele ga go jwala.

Mokgwa

Go tlhola disenyi kgotsa mefero ka tlwaelo go dirwa ka go tsamaya ka manyokenyoke kgotsa ka M mo tshimong go ntse go atlholwa e bile go balwa mefero ya mefutafuta e e fitlhelwang mo kgaolong ya sekwere sa metara ka go baya sediriwa sa tshipi sa sekwere sa metara mo mmung, sekao se ka nna gape le gape ka dimetara tse 50 kgotsa tse 100. Mogopolo ke go rulaganya ka go lekalekka mme le ka go supa nneta setshwantsho se se supang bokana ba bothata ba mefero. Go tlhola le go lebelela go tshwanetse go dirwe ka nako pele ga go jwalwa dimela mme mo mmiding ka nako ya fa matlhare a bone le botlhano a simolola go mela ka nako e majwang le mefero ya matlharebophara e sa le botelele bo bo leng tlase ga dimilimitara tse 38.

Fa dikarata tsa masimo di ka kgonwa go rulagangwa mafelo a mo diteko di tserweng teng a ka tshwaiwa, fa gongwe ka go tlhoma letshwao kgotsa ka go dirisa sesupetso sa GPS go kgonia go boela teng fa go tlhokiwa.

Gakologelwa gore go nna teng ga mefero mo losing la tshimo ga se sesupetso se se ka dirisiwang go supa gore go na le bokana kang bofe ka mo magareng a tshimo. Tsaya diteko ka tlhokomelo le ka maitlhomo mme gopola bokana ba tshimo fa o swetsa gore o tlaa tsaya diteko tse kana kang mo dintlheng tse di supi-lweng. Ka tlwaelo go tseiwa kgoalo ya diheketara tse 25 e le kgoalo e le nngwe.

Go nna teng ga mefero le mefuta e e rileng ya mefero e e ka bonalwang e ka rulagangwa ka go dirisa dikgaolo tse di latelang. Ke go re:

- **Ka go falala:** Mefero e teng mme ga go na dimela tse dintsio masimong.
- **Gannye:** Mefero e e phatlaletswe mo masimong. Palobogare ba semela sa mofero se

le sengwe fela mo sekwereng sa metara kgotsa mela. Tatlhego ya madi e ka nna teng mo dikgaolong tse dingwe mme ka bophara go ka se senyege sepe.

• **Ka bogare:** Mefero e fitlhelwa ka go lekalekka mo tshimong yotlhe ka palobogare e e ke nnang semela se le sengwe mo disentimetareng tse di ka nnang 30. Tatlhego ya madi e ka nna teng fa mefero e sa laolwe.

• **Gagolo:** Palo e e fetang e le nngwe fela ya dimela tsa mefero mo kgaolong ya disentimetara tse 30 ya mola e le mofuta wa matlharebophara, dimela tsa majwang tse tharo mo kgaolong ya disentimetara tse 30 kgotsa dimela tsa mefero tse di tletseng kgoalo e e rileng ka bontsi. Tatlhego ya madi ke nneta mme fela fa go ka laolwa ka tshwanno.

Go na le mananeo a go gasetsa a mantsi a a ka dirisiwang mo dijwalweng tse di fetlsweng ka bojenetiki le tse di tlwaetsweng pele ga go jwala, ka nako ya go jwala mme le morago ga go jwala. Gopola gore go dirisiwe mokgwa wa go gasetsa o o rileng mo thulaganyong ya go uma ya go se leme mme le mo go e go lengwang. Ka dinako tsotlhe o tshwanetse go buisana le morekisi wa dibolayadesenyi wa gago pele o simolola go dirisa lenaneo la go gasetsa le o gopolang go le dirisa.

Go botlhokwa go kgonia go laola mefero e mentsi pele ga go jwala kgotsa morago ga go jwala pele ga nako go thibela tshenyego e e ka fokotsang bokana ba thobo.

Dipego

Le fa go kgonegwa go atlholwa bothata ba mefero ka bophara go kgonia go bo laola ka ngwaga le ngwaga molokololo o o kwalwang ka setha le setha o tlaa nna le mosola tota. Rulaganya dipe-

go ka tshimo e nngwe le e nngwe mo polaseng ya gago mme le mefuta ya dijwalwa tse di farolonganeng tse di jwalwang e bile o kwale le data ya molokololo wa mefero gore wena le morekisi wa dibolayamefero wa gago le kgone go supa mefero e e sa fengweng mme gape le go bona ka bonako gore ke mefuta efe e e simololang go fenza lenaneo la dibolayamefero le le rileng.

Dipego di tshwanetse go nna le data e e leng nako ya go lokolola e le ple kgotsa morago ga go jwala, lefelo le tshimo e leng teng, hisetori ya go uma, bokana ba thobo, tiriso ya dibolayadesenyi, tiriso ya dibolayamefero, mofuta wa mmu, dipego tsa diteko tsa mmu, mathata a go laola disenyi le mefero mme gape le kgono ya dibolayamefero tse di dirisitsweng.

Mafelelo

Ka tiriso ya dibolayamefero e le tiragalo e e turang thata fa madi a a dirisiwang a kopantshwa fa di gasetswa go botlhokwa go atlholwa bothata pele ga nako ka. Bothata bo bo tlholang bo oketsegba kgona ya mefero e e simololang go fenza dibolayamefero e tshwanetse go gopolwa. Tsaya tsia maemo a mantshwa a mo lefatsheng a balemirui go boela morago go tlhagola le go dirisa dikhemikale ka tlhokomelo go kgonia go fokotsa tlhotlhwa ya tokelelo ya go gasetsa mefero mme o ntse o nagana gore o tshwanetse go bona poelo ya madi a gago ka kumo e e lekaneng mo polaseng ya gago.

Athikele e kwadiilwe ke molemirui yo a rotseng tiro.

Didiriswa tsa gago di kgona go dira fela jaaka wena o di tlhokomela

Bolemirui ke indaseteri e e tlholang e tswelela pele ka diphetogo tse di bonalwang ka ngwaga le ngwaga. Diphetogo tsa thekenoloyi, go fetoga ga didiriswa, tiori, le mekgwa ya tiriso di tswelela go bonalwa mme phetogo e kgolo e re e bonang e ntse e direga ke phetogo ya tlelaemete.

Ka re le balemirui re ka ikutlwa re le mo mae-mong a go tlhola re ntse re 'fetoge' kgotsa re 'swe', mme ke nnete. Bolemirui ke go tswelela go uma; re tshwanetse go uma ka bokana bo re ka kgonang mo kgaolong ya lefatshe e nnye jaaka go ka kgonegwa gore dipalo mo dibukeng di kgone go lekalekana ka mafelelo a setlha. Jalo, ka ntla ya go kgona go tswelela mo indasetering ya bolemirui, re tshwanetse go nna re oketsa kitso ya rona go tsamaelana le me kgwa le dithekeniki tse dintshwa.

Tiragalo ya go jwala ke tiragalo e e tsweletseng pele go feta ditiragalo tsa bolemirui tse dingwe mo ngwagasome o o fetileng.

A re lebelele go uma ga korong e le sekao; pele go ne go le tlwaelo go gasetsa peo ya korong mo mmung ka go dirisa segasetsa sa monontsha mme go lata ka segatelelo go gatelela peo mo mmung. Mekgwya ona o ne o dira pila, mme go ne go sa lekalekane. Tekatekantsho ya sediriswa se se gasetsang e ne e le motshameko wa go fophola mme peo e ne e gasetswa ka go se lekane mo kgaolong e nngwe le e nngwe mme go ne go bonalwa ka mebala mo mefero e ne e mela teng.

Re ne ra tswelela ka go dirisa boro ya peo e e bolete; re sa e dirisa gompieno mme ka dintilha tse di oketsang kgono ya yona jaaka ditlhokomo-lo tsa peo, phethogo ya go dira, tokafatso ya go lokela monontsha le metshene e megolo.

Balemirui ba ba tsweletseng pele gagolo ba segompioeno ba dirisa didiriswa tse di dirisang mowa go jwala peo ya dijwalwa tsa bona. Sediriswa sa go dirisa mowa go jwala se dirisa Iolea lo logolo lo lo budulelang peo mo dipeiping tse di yang kwa sedikong sa go jwala se le sengwe mme se jwala peo mo mmung. Didiriswa tsa go jwala tsena di nepile thata mme di tshegetsa balemirui go nna le tokelelo ya peo mo mmung e e siameng tota e bile go naya sebipo sa dimela se se ntla mme go tli-setsa bokana ba kumo e e oketsegang.

Go nna le metshene ya segompioeno e e kgonang ke kgato e le nngwe fela ya go kgona go uma kumo ka bontsi bo bo tlhokiwang, mme fa o sa itse go dirisa metshene e ka tshwanno kgotsa go e tlhokomela ka tshwanno tokelelo o kgolo ya madi a mantsi e ka se kgone go busets madi a gago.

Go maswabi go bona gore balemirui ba tsaya gore metshene le didiriswa di ka tswelela go dira mme di ka se fele. Go ka se nne jalo ka gore selo se sengwe le se sengwe se a fela ka go supa kgothego le kgagogo mme jalo se tlhoka tlhokomelo e e tseneletseng. Sediriswa sa go jwala e le sekao ke selo se se leng botlhokwa thata mo kgwebong ya gago. Gape se na le dikgaolo tse di dikologang le tse di tshi-

kinyang jaaka dikopantsho, dibering le diketane go feta metshene e mengwe mme jalo se tlhoka tlhokomelo le lerato go feta e mengwe.

Tlhokomelo ya sediriswa sa go jwala

Nte re lebelele gore o ka kgona go tlhokomela jang sediriswa sa gago sa go jwala pele ga nako ya go jwala. Lefoko la botlhokwa mona ke 'pele' ga go jwala.

- Netefatsa gore dintilha tsotlhe tse di dikologang kgotsa tse di tshikinyegang di dire jaaka di tshwanetse ka go se tshwarwe ke sepe. Fa sengwe se bofilwe go feta kgotsa se gatelelwa, se tlose gagotthe go tlhola bothata. Fa o kgona go supa ntla e e nang bothata, lokela e ntshwa mme o tlhokomele go e lokela jaaka go tshwanetse.
- Tlhola go gagamala ga diketane. Netefatsa gore ketane e se ka ya gagamale go feta ka gore e ka kgaoga kgotsa e ka tloga mo e tshwanetseng go tshwaregwa. Netefatsa gape gore e se ka ya repa go feta ka gore e ka fologa mo menong a seporokete mme ya se dire ga gotlhe. Go bothlkwa gore diketane tsotlhe di nne le oli go lekana. Dirisa oli e sang kerisi go di tshasa ka gore kerisi e tlala maswe le mmu mme go ka senya ketane.
- Supa ntlnana e nngwe le e nngwe mo go loke-lwang kerisi mo sediriswa sa go jwala mme o netefatsa gore o lokele kerisi ka go tlala mo go e nngwe le e nngwe. Tiro ena e ka busetswa phakela mongwe le mongwe ka nako ya go jwala.
- Tlhola kgatelelo ya mowa mo dithaereng.
- Netefatsa gore Iolea le budulele kgotsa le goge mowa ka maatla mme le gore go se nne dithubego le diphatlha mo metatong ya dipeipi.
- Netefatsa gore o lokele didiko tsa go jwala tse di tshwanetseng peo e o yang go e jwala mo sedirisweng sa go jwala.
- La bofelo, tlhola gape le gape tekatekantsho ya go lokela peo le monontsha ya gago go netefatsa gore o jwale ka go lekana.

Nna ke solo fela gore didiriswa tsa mo polaseng di siame fela go lekana bokana bo mong wa tsona a di tlhokomelang. Di ka nna le dilo tsotlhe tsa go oketsa kgono ya didiriswa tsa go jwala tsa thekenoloi tsa segompioeno mo go tsona, mme fa di sa tlhokomelwe sentle, go na le leketlo la gore di nne mo tseleng e e yang kwa di latlhe-wang teng. ♣

Netefatsa gore ntla e nngwe le e nngwe e dikologe e bile e dire sentle ka go se tshwarwe ke sengwe.

**Athikele e kwadilwe ke Gavin Mathews,
Dekerii ka Bolaodi ba Tikologo. Fa
o tlhoka kitso gape, o ka romela
emeile go gavmat@gmail.com.**

Mefuta ya korong

– nka tlhopha jang 'Rre Ke Siame'

Go tlhopha mofuta o o tshwanetseng polase ya gago go ka ntsifatsa bokana ba kumo ya gago.

Athikele ena e supa go tlhopha mofuta wa korong o o tshwanetseng go le ntla e nngwe ya bolaodi ka bophara ba go uma korong mo thulaganyong e e itshegetsang ya thefosano ya dijwalwa e e nosetswang.

Ntlha e e leng botlhokwa thata fa go jwalwa korong ke go oketsa kgaisano le bokana ba tuelo ya kumo mme go ka kgonwa fela ka go oketsa kgon ya kumo/mmu/bosa ka go kopana, e bile

le fa tlhotlwa ya ditokelelo e ntse e laolwa ka tlhokomelo le ka go gagamatsa dikgole.

Tlhophya ya mofuta

Tlhophya ya mofuta ke tshwetso ya go uma e e botlhokwa thata mme e ka kgon go fokotsa kgonego ya go fosa e bile e ka oketsa bokana ba kumo e e umiwang. Ditshupetso tse di latelang di tshwanetse go salwa morago fa go swetswa gore go tlaa jwalwa mofuta ofe:

- Supa **kgaolo ya lefatshe** e e tlaa dirisiwang go uma fa go jwalwa korong, ka gore e laela kgon ya go fetoga le go fonya malwetse ya mofuta ya korong e e ka dirisiwang. Lenane la maina a mofuta ya korong e e ka dirisiwang go besa marotho le gatiswa ka ngwaga le ngwaga mme le kgaoggangwa ka dikgaolo tse tharo: mofuta e e tshwanetseng masimo a a sa nosetsweng mo dikgaolong tsa kwa bokone, dikgaolo tsa kwa borwa le e e jwalwang mo masimong a a nosetswang.
- Supa **kgaolotlase** mo go ungwa go tlaa nna teng. Bokana ba nako ya letsatsi le bosigo mme le bokana ba bollo le botsididi bo laola nako ya go mela, mme mofuta e e dirisiwang e tshwanetse go nna le kgon ya go fetoga fa bosa bo fetoga jaaka fa botelele ba nako ya go mela ba sethla bo fetoga, mokgwa o pula e nang, bokana ba go fetoga ga themperietsha ka nako ya go mela, bokana ba metsi mo mmung ka nako ya go jwala mme le letlha la serame sa ntla le sa bofelo. Patlotlholtlwa ya mofuta ka go tswelela e supiwa ke kgon ya go jwala mo **nakong e e rileng** ya mofuta mongwe le mongwe. Dirisa kgon ena ya go jwala ka nako e e rileng mo kgaolong go fokotsa dintla tsa go fosa jaaka bothata ba komelelo, go nna teng ga malwetse le dintla tse di fokotsang nako ya go dirisa thefosano ya dijwalwa.
- Mofuta e ka fetoga go tsamaelana le meamo a a laolang **kgon e e rileng ya bokana ba kumo** le fa kgon ya bokana bo bo rileng ya mofuta e e leng teng e phala bokana ba kumo e e ka kgonwang jaaka go ntse mo masimong. Pharologanyo ya bokana ba kumo e e ka bonwang e tlisetswa ke maemo a tlaelmete le kgon ya go uma, tshwetso ka bolaodi ba dijwalwa, malwetse, ditshenekegi le kgatelo ya mefero. Mofuta o o tshwanetseng ke o o nayang bokana ba kumo e e kwa godimo ka maemo a kgon ya go uma e e supang phetogo go kgon.
- Fa go tlhophiwa mofuta o o tshwanetseng go jwala mo kgaolong e e rileng, go botlhokwa

go nagana ntla ya **ditshupetso tsa kgon go uma** (go mela sentle, go gasetsa peo le go kgon aluminiamo), go kgon go fonya malwetse (rusu le mofuta ya Fusariamo) tota le ngadule ya korong ya Serasia fa go tlhokiwang teng.

- **Tlhophya le maemo** a korong e e ka dirisiwang go besa borotho e rulagangwa ka dikgaolo tse nne tse di supiwa ke maemo a poroteine, boima ka heketolitara le palo ya korong e e wang. Boima ka heketolitara mme tota maemo a poroteine go laolwa ke tikologo, metsi mo mmung le bolaodi ba bokana ba mononstha ka nako e dijо di tlalang fa dimela di ntse di mela go fitlhela di gola.

Mofuta yotlhe e e ka dirisiwang go besa borotho e supiwa ka dintla tsa maemo a poroteine, boima ka heketolitara le palo ya go wa.

Bokhutlo

Go fetsa:

- Jwala **mofuta** e e nang kgon ya go naya kumo e ntsi e e kgonang go fonya malwetse a a itseweng e bile le go kgon go thibela ditshenekegi.
- Boeletsa **tlhopha ya mofuta** ka ngwaga le ngwaga go kgon diphetogo tsa maemo a a ka nnang teng e bile le go leka mofuta e mentshwa.
- Dirisa **kitso e e rileng/ditshupetso** ka dintla tsa dipharologantsho tsa mofutafuta, dipalo tse di supang kgon le tshwanelo ya mofuta ka nako e telele tse di leng teng go molemirui.
- Tlhophya **nako ya go jwala e e rileng** ya mofuta o o tlhophiwang, dirisa peo e e alafiweng ya maemo a a kwa godimo ka bokana bo bo supiwa go netefatsa go tlhoga go go siameng le go kgonisa dimela fa di simolola go mela. Tlhokomela gore botelele ba ntla ya go tlhoga go tswa mo mmung ya mofuta o o tlhophiwang bo lekane fa go jwala boteng mo lekiding le le omeletseng.
- Dirisa **lenaneo la go gasetsa** le le rileng go laola mefero, ditshenekegi le malwetse ka nako ya go mela mme o lokele monontsha go lekana kgon ya go uma ya mofuta o o dirisang.
- **Thobo ka nako** ya kumo le go boloka ga kumo morago ga thobo go ka fetola maemo a kumo e bile le bokana bo bo ka rekisiwang gape le bogodimo ba tlhotlhwa e e ka amo-gelwang ka tono.

Athikele e kwadilwe ke Dr. Willem Otto:
Papato, Sensako. Fa o tlhoka kisto gape, o ka romela emeile go willem.otto@sensako.co.za.

Grain SA e bue le... Thomas Ncongwane

amogetse kitso ya go seta sediriswa sa go jwala go lokela bokana bo bo tshwanetseng ba monontsha le go jwala peo ka palo e tlhokiwang. Gape ke tsene dithutiso tse dingwe le tse dingwe tse di tlhomilweng ke Lefapha la Bolemirui mo kgaolong ya Mpumalanga.

O na le thutego efe go fitlhela segompieno mme o tla rata go amogela thutego efe gape?

Ke tsene Dithutotiriso, Matsatsi a Balemirui le dithutiso tse di tlhomilweng ke Grain SA mme gape le Lefapha la Bolemirui. Kwa Grain SA ke tsene dithutiso tsa Matseno a go uma Mmidi le Tlhokomelo ya Terekere. Kwa Lefapheng la Bolemirui ke tsene thutiso Go uma Merogo. Ke sa batla go rutiwa Bolaodi ba Ditšelete.

O ipona o le kae morago ga dingwaga tse tlhano tse di latelang? O sa batla go kgona eng?

Morago ga dingwaga tse tlhano ke tlaa batla go nna mong wa polase e e nang didiriswa jaaka diterekere le didiriswa tse dingwe mme gape ke tlaa batla go tshegetsba balemirui ba bangwe go lema mmu o o ka lengwang mo dipolaseng tsa bona. Ke tlaa batla go naya batho tiro ka palo e e tswelelang mme ke tlaa batla gape go bona makhete e nka rekisang kumo ya me le go netefatsa gore ke ume kumo ya maemo a a kwa godimo.

O rata go naya ba ba simololang bolemirui dikgakololo dife?

Ke batla go raya balemirui ba baswa ba ba simololang go tsaya bolemirui tsia le go sala morago mekgwa e e rileng ya go uma kumo. Mo matsatsing a segompieno go botoka go dirisa bolemirui ka gore re dirisa metshene jaaka ya go jwala le ya go gasetsa e e rwalwang mo mokwatleng gore re kgone go uma kumo e e leng ya maemo a a kwa godimo. Go go tshwane jaaka maloba fa re ne re dirisa diatla fa re jwala peo kgotsa fa re ne re dirisa megoma go tlhagola masimo. Go na le tšelete mo bolemiruing, o tshwanetse go lemoga fela gore o nne le bobelotelele le go dirisa bolemirui jaaka go supiwa mo dibukeng.

Jerry Mthombothi, Morulaganyi wa Tlhabololo wa kwa Nelspruit wa rona, o etetse Thomas Ncongwane mo polaseng ya gagwe mo kgaolong ya Gert Sibande, kwa Mpumalanga. Bolemirui ona wa dingwaga tse 46 o tsaya bolemirui tsia mme jaaka go ntse o jwala mmidi le merogo.

O dirisa dihekетара tse kana kang e bile o di dirisa ko kae? O lema eng mme o rua eng?

Ke dirisa bolemirui kwa Brandyball fa go iwa kwa Kromdraai mo kgaolong ya Gert Sibande ya kwa Mpumalanga. Ke dirisa dihekетара tse 10 tse di ka lengwang. Ngwaga ona ke jwetse dihekетара tse thataro tsa mmidi. Gape ke jwala merogo mo dihekетarella tse pedi mme ngwga ona ke jwetse ditamati, khabetše, sepinatše le bete.

O tlhotlhelediwa ke eng?

Ke goletse mo polaseng ka ntlha ya gore batsadi ba me ba ne ba rua diruiwa e bile ba ne ba lema dijwalwa. Sengwe se se ntlhotlheletsang go dirisa bolemirui ke gore re dirisa dikhemikale go laola mefero e seng megoma jaaka re ne re dira pele.

Tlhalosa thata le bokoa ba gago

Thata: Ke rua dikgomo tse dinamagadi tse 50 tse nka di rekisang ka R5 000 e le nngwe. Ke mong wa dipodi tse 150 tse nka di rekisang ka

R1 200 e le nngwe. Go na le letamo mo godimo ga thaba mme nka dirisa metsi go gastesa dijwalwa. Kumo e ke e umang e rekiwa mo polaseng mme ka kgwedi ya Ferikong 2015 ke jwetse bojang ba Eragrostis Cuvula mo dihekетarella tse di ka nnang 1,5 mo dikgomo tsa me di ka fulang teng ka nako ya mariga.

Bokoa: Ga ke na mo nka rekisang kumo ya me mme fa gongwe fa ke sa kgone go e rekisa yothile ke gatelelwgo e naya diruiwa gore di e je. Gape ga ke na didiriswa tsa me tsa go dirisiwa jaaka terekere, megoma le didiriswa tse dingwe.

Kumo ya gago e ne e le kana kang fa o simolola? Kumo ya gago e kana kang jaanong?

Fa ke ne ke simolola go dirisa bolemirui ke ne ke uma ditono tse 2 tsa mmidid ka heketara mme jaanong ke bona ditono tse 10 go fitlhelela tse 12 ka heketara. Ka sepinatše ke ne ke amo-gela gare ga R2 000 le R3 000 fa ke roba mme jaanong ke amogela R30 000 fa ke roba. Ka ditamati ke ne ke amogela R1 500 mme jaanong ke bona R20 000 ka nako ya go di kga.

Jaaka wena o bona o tla re ke eng se se dirileng gore o tswelele pele jaana?

Go simolola ka nako e ke ikopantseng le Grain SA ka 2013 ka kgobokantse kitso e ntsi tota go dirisa dikhemikale ka tshwanno le go seta didiriwa tsa go gasetsa tse di rwalwang go gasetsa dibolayamefero le dibolayaditshenekegi. Gape ke

Athikele e kwadilwe ke Jerry Mthombothi, Morulaganyi wa Tlhabololo wa Lenaneo ia Tlhabololo ya Bolemirui ya Grain SA. Fa o batla kitso gape o ka romela emeile go jerry@grainsa.co.za.

Leina le le tlotlegwang le botlhokwa go feta madi

O tshwanetse go itse sentle gore go na le eng mo leanong la gago la kgwebo mme o le tlhaloganye sentle – o tlhaloganye gore dipalo di rulagantswe jang le gore kgono ke efe.

Go kgona go laola kgwebo ya bolemirui mo matsatsing a segompieno ka tshwanno go tlhokiwa gore mananeo a dittragalo a rulagangwe go kgonisa balaodi go swetsa ka go dirisa kitsotso ka dintlha tsa pusetso ya dipolase tsa bone. Gape go botlhokwa go feta ka matsatsi a segompieno ka gore balemirui ba bantsi ba tlhoka go adima madi ka mokgwa o mongwe le o mongwe go tsweleletsa dikgwebo tsa bolemirui tsa bone pele.

Dithulaganyo tsa mo go ka adimiwang madi teng di tlhoka leano la kgwebo le le tlhalosang dintlha tsotthe tsa kgwebo mme le kitsotso ka bolemirui e le ene ka dilo tsotthe tse di leng tsa gagwe, mme gape le maemo a madi a a adimilweng otthe le madi a a ise a busetswe kgotsa a ise a duelwe. Gape ba tlaa batla ditshupetso tsa dittragalo ka go lebelela mananeo a go uma a maloba mme tota le maemo a tsa bokamoso jaaka bokana ba kumo mo polaseng, thekiso ya kumo le teko ya bokana ba tlhotlhwa e e ka bonwang. Dintlha tsena di ka tshosa bolemirui yo a simololang mme

kitsotso E NNYE le boitshwaro BO BONTSI ke dintlha tse di tlhokiwang mme o sale o ntse o tsaya kgato e le nngwe ka nako o ithute go rerisana le go buisana go aga kutlwano le batho ba ba leng botlhokwa go wena mo kgwebong ya bolemirui ya gago!

Gakologelwa ka dinako tsotthe gore leina – gore ke le le tlotliwang kgotsa ke le le nyatswang – le agiwa ka go mna o dira dilo ka mokgwa o o rileng. Dilo tse di leng pila di go naya leina le le tlotliwang; tse di bosula di go naya leina le le maswe mme go maswabi go itse gore ke nnete tota se Benjamin Franklin a kile a se bua fa a ne a re, ‘Go tsaya dittragalo tse dintsotso go aga leina le le tlotliwang, mme go tsaya dittragalo e le nngwe fela e e leng bosula go le lattha!’ Fela sešeng Warren Buffet o rile, ‘Go tsaya dingwaga tse 20 go aga leina le le tlotliwang mme go tsaya me-tsetsotso e metlhano go le lattha!’

Fa re ka ya kwa bankeng e nngwe le e nngwe kgotsa thulaganyo e e adimang madi go kopa go adima madi, ba tlaa lebelela leina la gago pele ka go dirisa mananeo le dittragalo tse o di dirileng tsa

gago. Fa o setse o dirisa bolemirui dingwaga tse lesome, o tshwanetse go nna le lenaneo la dittragalo tsa gago le le ka ba nayang setshwantsho sa kgwebo ya gago. Fa o simolola go dirisa bolemirui o le bolemirui, o tshwanetse go tlhokomela sentle gore o simolola go tsamaya tsela e o e dirisang go itlhomenla leina. John Rockefeller o rile: ‘Ntla e e botlhokwa go lekau ke go ikagela kamogelo... leina...tlholego’.

Kgwebo e nngwe le e nngwe e rona re le balemirui re kopanang le yona mo tseleng ya rona e na le kgono ya go re thusa go aga (kgotsa go senya) leina la rona, ka go ikaega ka mokgwa o rona re itshwarang ka teng fa re dirisa dintlha tsa kgwebo. A re na le boikanyo? Re dira se re reng re a se dira? Re a duela fa re re re ya go duela? Fa ba re thusa, re ba tlota ka go duela tlota ya bona mme re ba naya boikanyo go ba naya kgono go batla go re thusa gape ka nako e nngwe isago?

Ka tlwaelo nthla ya botlhokwa ya nthla ya go kgona go adima madi ke go nna le sengwe kgotsa

Barulaganyi

GRAIN SA: BLOEMFONTEIN

Suite 3, Private Bag X11, Brandhof, 9324
7 Collins Street, Arboretum
Bloemfontein
► 08600 47246 ◀
► Fax: 051 430 7574 ◀ www.grainsa.co.za

MOETELEPIELE WA BARULAGANYI

Jane McPherson
► 082 854 7171 ◀ jane@grainsa.co.za

MORULAGANYI WA PHATLALATSO

Liana Stroebel
► 084 264 1422 ◀ liana@grainsa.co.za

KAKANYETSO, THULAGANYO LE KGATISO

Infoworks
► 018 468 2716 ◀ www.infoworks.biz

PULA/IMVULA E TENG KA DIPUO TSE DI LATELANG:

Setswana,
Seaforekanse, Seësemane, Sesotho,
Sesotho sa Leboa, Sezulu le Sethosa.

Lenaneo la Thihabololo ya Balemirui ya Batlhaka ya Afrikaborwa

MOKPANYI WA THABOLOLO

Danie van den Berg
Foreisetata (Mbombela)
► 071 675 5497 ◀ danie@grainsa.co.za

Johan Kriel

Foreisetata (Ladybrand)
► 079 497 4294 ◀ johank@grainsa.co.za
Kantor: 051 924 1099 ◀ Dimakatso Nyambose

Jerry Mthombothi

Mpumalanga (Mbombela)
► 084 604 0549 ◀ jerry@grainsa.co.za
Kantor: 013 755 4575 ◀ Nonhlaphela Sithole

Jurie Mentz

Mpumalanga/KwaZulu-Natal (Louwsburg)
► 082 354 5749 ◀ jurie@grainsa.co.za
Kantor: 034 907 5040 ◀ Sydwell Nkosi

Graeme Engelbrecht

KwaZulu-Natal (Louwsburg)
► 084 582 1697 ◀ graeme@grainsa.co.za
Kantor: 034 907 5040 ◀ Sydwell Nkosi

Ian Househam

Kapabolhaba (Kokstad)
► 078 791 1004 ◀ ian@grainsa.co.za
Kantor: 039 727 5749 ◀ Luthando Diko

Liana Stroebel

Kapabophirima (Paarl)
► 084 264 1422 ◀ liana@grainsa.co.za
Kantor: 012 816 8057 ◀ Hailey Ehrenreich

Du Toit van der Westhuizen

North West (Lichtenburg)
► 082 877 6749 ◀ dutoit@grainsa.co.za
Kantor: 012 816 8038 ◀ Lebo Mogatlanyane

Julius Motsoeneng

North West (Taung)
► 072 182 7889 ◀ julius@grainsa.co.za

**Articles written by independent writers
are the views of the writer and not of Grain SA.**

THIS PUBLICATION IS
MADE POSSIBLE BY THE
CONTRIBUTION OF
THE MAIZE TRUST

Leina le le tlotlegwang le botlhokwa go feta madi

dilo tsa boitshireletso. Bokana ba madi le mofuta wa boitshireletso bo a fetoga mme bo tlhomia ke bokana ba madi a a adimiwang. Gompieno go nna mong wa naga go ka nna boitshireletso bo bo le-kaneng mme ga go tlhokiwe gore go nniwe le naga fela go amogela madi a a adimiwang. Dithulaganyo tsa go adima madi di ntse di fetoga go lebelela dikadimo tsa pele mme le leina la 'molaodi wa kgwebo' kgotsa molemirui – tsena di bothhokwa ka go tshwana le dilo tsa boitshireletso tse a nang tsona. Fa mongwe a na le tsela e e pila ya dikadimo mme a supiwa a le mongwe yo a ka kgonang, a ka nna le kgono e e botoka go amogela madi mabapi le mongwe yo a nang naga mme a na le leina la gore ga a na maano, lenaneo la teko kgotsa ga a kgone go dirisa madi se-ntle – kgotsa ga a na boikanyo ba go duela madi a a adimiwang.

Fa o leka go adima madi o se na tsela ya kadi-mo, boikgorometso ba ntla bo bothhokwa thata. O tshwanetse go gatelela mo baadiming gore o na le leano le le rulagantsweng sentle mme e bile le gore o itse gore o a reng fa o bua.

Ke go re ITSE kgwebo ya gago. Rulaganya TSHEKATSHEKO E E TSENELETSENG ya thata, bokoa, diphotla le mebopo tsa tikologo ya kgwebo ya gago. Se akanye le e seng go ya go leka go kopa madi o se na leano la kgwebo le le pila. O tshwanetse go itse sentle gore go na le eng mo leanong la gago la kgwebo mme o le tlhaloganye sentle – o tlhaloganye gore dipalo di rulagantsweng jang le gore kgono ke efe. Se dire phoso e e tlwaetsweng go feta go kopa motho yo mongwe go go kwalela leano la kgwebo kwa ntle ga go netefatsa gore tsotlhe tse di buiwang ke nnete e bile di ka kgonegwa.

Leano la kgwebo ga le rulagangwe fela go amo-gela boikanyo ba motho yo a go adimang madi mme ke sediriso go wena go rulaganya lenaneo la bolaodi ba kgwebo ya gago le go tlhomia dikeletso le mai-kaelelo. Leano la kgwebo gape ga le a tlhomia 'go se fetoge' – le tswelela go fetoga fa nako e ntse e tswelela jaaka wena o le laola e bile le ikgolagantsa le tikologo ya bokgwebo.

Sediriso se sengwe mo 'motsitsana' wa gago ke thulaganyo ya ditshupetso tsa direferense le ma-kwalotshupo. Tsena di bothhokwa go rulaganya CV e nngwe le e nngwe mme gantsi go feta batho ba dira phoso ya go naya lekwalotshupo la kwa sekolong la kgale mme ba dumela gore ke mo go tlhoki-wang fela. Makwalotshupo, direferense le disetifikeiti tsa dithutego di tshwanetse go kopiwa ga gothe fa o dira le motho kgotsa fa o rutiwa ke motho yo a nang kitso. CV ke 'lekwalo le le phelang' – le lona ga le a tlhomia 'go se fetoge' mme le tshwanetse go fetolwa ka ngwaga le ngwaga, ka nako e o rutiwang sengwe kgotsa tiro e ntshwa. (Ruta ntla ena go bana ba gago!).

Ka o le mokgwebi, o ntse o batla thuso ka madi kgotsa go adima madi, o tlhoka direferense tse di tswang go batho ba bangwe kgotsa dikgwebo tse dingwe mo o setseng o ikagatse leina le le tlolliwang; mosupatsela yo o tlaa go nayang sesupetso se se tlhalosang gore o motho o o nang boikarabelo mme gape le sesupetso se se fiwang ke motho yo a leng mongwe yo o tlolli-wang mo setshabeng.

Go bothhokwa gape gore le wena o ikemele jaaka kganarite. Bonega o rulagantswe e bile o kgona. Supa gore ga o a ipaakanya sentle fela, mme supa gape gore o na le phiseego le boitumedi. Gakologelwa gore o tshwanetse go ba sokolola go dumela gore o 'petšho' e pila, k.g.r. mongwe yo a ka kgonang go kgonisa kgwebo.

Gape o tshwanetse go tlhomia leano la gore o nne teng gothe mo o kgonang go bona madi. Nna mmuisani o o pila mme tlhola o ntse o le mo pele mo dikanyakong tsa bona – tota le fa o dirisana le thulaganyo, batla mongwe kgotsa bangwe ka mo teng ga thulaganyo ba o ka buisanang le bone mme rulaganya botsalano le bona.

Se wele mo tidimalong ka bonako fa dilo di sa tsamaye sentle mme o tlhaselwa ke mathata le maswabi. Tswelela go buisana le fa go le maswe, batla thuso ya setswerere, tlota maano a kgono, tlhola o ba itsese ka ditiragalo tse di diragalang, fa di le pila le fa di le bokoa. Fa dilo di senyega go feta kgono ya gago, sekoa ke leuba le balemirui ba le bonang jaanong, ba ka nna ba tlhaloganya kwa ntle ga tumelo ya gago ka gore le bona ba ntse ba beile menwana mo go opa ga pelo ga bolemirui le bokamoso ba bona mme gantsi ba tlaa nna le tumelo ya go thusa le go amogela molemirui. MME...fa o wela mo tidimalong e bile go lebega gore o ka re o timetse, ba tlaa simolola go makala mme ba tlaa ipotsa gore go direga eng jaanong!

Leina le le tlolliwang le na le tlhotlhwa MME 'Ga o kgone go aga leina le le tlolliwang mo go tse o yang go di dira!' (Henry Ford). Gakologelwa fela gore ka ditiragalo le dipuisano tsotlhe tse o di tshwarang o tshwanetse go kwala dintla tsotlhe go aga kutlwano e e siameng. Tse o setseng o di kgonne le ditshupetso tsa gore o ka kgona ke dintla tse pedi tse di go kgonisang fa o kopa go adima madi!

**Athikele e e kwadilwe ke Jenny Mathews,
mokwadi wa Pula Imvula. Fa o tlhoka
kitso gape, o ka romela emeile go
jenjonmat@gmail.com.**